

Філіпчук Наталія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, докторант відділу змісту і технологій педагогічної освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна Національної академії педагогічних наук (м. Київ)

e-mail: vpee2011@ukr.net

Можливості використання засобів музейної педагогіки в освітній практиці

У статті акцентовано увагу на тому, що відповідно до сучасних змін функцій музею, що має виконувати просвітницьку, культуротворчу місію в суспільстві, виникає необхідність використання потенціалу музейних інституцій, удосконалення методів музейної педагогіки на основі досвіду вітчизняних музеїв культурологічного, мистецтвознавчого спрямування. Доведено, що музеї не просто уособлюють заклади, в яких зберігаються, вивчаються пам'ятки, експонати історії, матеріальної і духовної культури, але в умовах незалежності України мають перетворитися в потужні культурні, наукові, духовні, просвітницькі центри, які формують нове світобачення, раціональне й почуттєве осмислення, сприйняття власної історичної спадщини.

Запропоновано комплекс завдань, які розроблені на основі традиційних та інноваційних форм і методів використання засобів музейної педагогіки, які можна використовувати з метою активізації аудиторної і позааудиторної роботи в умовах сучасного закладу загальної освіти. Під час структурування змісту завдань, добору відповідних форм і методів нами було враховано, яким чином можна формувати здатність до критичного оцінювання історичних подій на основі використання потенціалу музейної педагогіки; налагоджувати діалогову взаємодію у системі «школа – музей»; удосконалювати уміння педагогів щодо тематичного добору музейних експозицій з урахуванням індивідуальних потреб особистості. Комплекс завдань для учнів закладів загальної освіти спрямований на інтенсифікацію

опанування тематичним матеріалом музеїв культурологічного, мистецтвознавчого спрямування (у м. Києві), ознайомлення з методами роботи музеїв з різними категоріями населення, з мистецько-просвітницькими заходами, організованими з метою розвитку ціннісних орієнтирів, формування національно-свідомої світоглядної позиції (Музей народної архітектури та побуту України, Музей видатних діячів культури, Будинок-музей Миколи Лисенка, Музей книги і друкарства, Національний культурно-мистецький заповідник «Києво-Печерська Лавра», Національний музей Тараса Шевченка, Музей Івана Гончара та ін.); використання потенціалу реальних та віртуальних екскурсій.

Ключові слова: музей, музейна педагогіка, функції музеїв, засоби музейної педагогіки, культуротворча місія музеїв, потенціал музейної педагогіки.

Возможности использования средств музейной педагогики в образовательной практике

В статье акцентировано внимание на том, что в соответствии с современными изменениями функций музея, который должен выполнять просветительскую, культуротворческую миссию в обществе, возникает необходимость использования потенциала музейных учреждений, совершенствование методов музейной педагогики на основе опыта отечественных музеев культурологического, искусствоведческого направлений. Доказано, что музеи не просто олицетворяют заведения, в которых хранятся, изучаются памятники, экспонаты истории, материальной и духовной культуры, но в условиях независимости Украины должны превратиться в мощные культурные, научные, духовные, просветительские центры, которые формируют новое мировоззрение, рациональное и чувственное осмысление, восприятие собственной исторического наследия.

Представлен комплекс заданий, которые разработаны на основе

традиционных и инновационных форм и методов использования средств музейной педагогики, которые можно использовать с целью активизации аудиторной и внеаудиторной работы в условиях современного заведения общего образования. Во время структурирования содержания заданий, подбора соответствующих форм и методов нами было учтено, каким образом можно формировать способность к критической оценке исторических событий на основе использования потенциала музейной педагогики; налаживать диалоговое взаимодействие в системе «школа – музей»; совершенствовать умение педагогов по тематическому отбору музейных экспозиций с учетом индивидуальных потребностей личности. Комплекс заданий для учеников учреждений общего образования направлен на интенсификацию освоения тематическим материалом музеев культурологического, искусствоведческого направления (в г. Киеве), ознакомление с методами работы музеев с различными категориями населения, с художественно-просветительскими мероприятиями, организованными с целью развития ценностных ориентиров, формирование национально-сознательной мировоззренческой позиции (Музей народной архитектуры и быта Украины, Музей выдающихся деятелей культуры, Дом-музей Николая Лысенко, музей книги и книгопечатания, Национальный культурно-художественный заповедник «Киево-Печерская Лавра», Национальный музей Тараса Шевченко, Музей Ивана Гончара и др.) использование потенциала реальных и виртуальных экскурсий.

Ключевые слова: музей, музейная педагогика, функции музеев, средства музейной педагогики, культуротворческая миссия музеев, потенциал музейной педагогики.

В сучасній освітній практиці винятковий інтерес представляє музейна педагогіка як галузь діяльності, що здійснює передачу культурного досвіду на основі міждисциплінарного, культурологічного, аксологічного підходів через освітній процес. Музейна педагогіка асоціюється передусім як галузь,

що здійснює культурно-освітню діяльність, обслуговує школу, навчальні заклади через контакти з учнями, студентами, педагогами. Цей напрям є традиційним щодо функціонування саме такої форми комунікації, налагодження контактів і діалогу музейної установи з людиною.

Важливим складником музейної справи є також науково-практична діяльність сучасного музею, що зорієнтована на вивчення культурної спадщини, її історичного, наукового, пізнавального, виховного, практичного характеру, передачу культурного досвіду. Виховання громадянина – найбільш значуща місія музею. Вона уподібнюється в історичному аспекті до ролі античного театру, в якому виховання громадянськості було стержневою лінією творчості. Безперечно, сутність музейного середовища вже саме по собі містить потенціал розвитку людини. Якими б поняттями не наділялися музейні функції, перші контакти музею і особистості формують педагогічну дію.

Музейна педагогіка стає реальністю, коли людина набуває статусу учасника музейної комунікації, а працівник установи, ввійшовши в контакт з людиною, не може не бути водночас і культурологом, і педагогом, і психологом, оскільки він розпочав діяти в складній суспільній моделі комунікації – «людина-людина».

Головною місією музеїв стало залучення різних категорій осіб, передусім учнівської молоді, до надбань національної і світової історико-культурної спадщини. Культурні цінності українського народу, історичні пам'ятки України, національна матеріальна і духовна культура, культурні цінності, які знаходяться за межами України – нові змістові орієнтири в музейній діяльності, які необхідно було трансформувати в стратегію завдань культурно-просвітницької, наукової роботи, в систему вивчення і використання пам'яток культури, міжнародної співпраці. Проте найскладнішими і найпосутнішими питаннями залишалися в музейній справі навіть не матеріально-технічні, бюджетні чи інфраструктурні проблеми, а її змістовна, освітньо-виховна функція.

У сучасній педагогічній науці науковці екстраполюють свою увагу до проблем музейної педагогіки, зокрема щодо вивчення досвіду української і зарубіжної практики організації музейної справи (В. Крамар (2018), Р. Маньковська (2013, 2018), К. Смаглій (2018), А. Хеленюк (2015) та ін.). У працях розкриваються особливості налагодження сучасної музейної комунікації на основі взаємодії з освітніми закладами, висвітлено внесок відомих особистостей у становлення теорії і практики музеєзнавства. Однак є потреба у більш продуктивному використанні потенціалу музейної педагогіки, що сприятиме збереженню націєтворчих цінностей учнівської, студентської молоді, збагаченню інтелектуального людського ресурсу різних категорій дорослих тощо. Відповідно **метою статті** є представлення комплексу завдань, які розроблені на основі традиційних та інноваційних форм і методів використання засобів музейної педагогіки в освітній практиці сучасного закладу загальної освіти.

На наше переконання, відповідно до сучасних змін функцій музею, що має виконувати просвітницьку, культуротворчу місію в суспільстві, виникає необхідність використання потенціалу музейних інституцій, удосконалення методів музейної педагогіки на основі досвіду вітчизняних музеїв культурологічного, мистецтвознавчого спрямування. Адже музеї не просто уособлюють заклади, в яких зберігаються, вивчаються пам'ятки, експонати історії, матеріальної і духовної культури, але в умовах незалежності України мають перетворитися в потужні культурні, наукові, духовні, просвітницькі центри, які формують нове світобачення, раціональне й почуттєве осмислення, сприйняття власної історичної спадщини.

Нами запропоновано комплекс завдань, які розроблені на основі традиційних та інноваційних форм і методів використання засобів музейної педагогіки, які можна використовувати з метою активізації аудиторної і позааудиторної роботи в умовах сучасного закладу загальної освіти. Під час структурування змісту завдань, добору відповідних форм і методів нами було враховано, яким чином можна формувати здатність до критичного

оцінювання історичних подій на основі використання потенціалу музейної педагогіки; налагоджувати діалогову взаємодію у системі «школа – музей»; удосконалювати уміння педагогів щодо тематичного добору музейних експозицій з урахуванням індивідуальних потреб особистості.

Представимо основні завдання, які вчителі закладів загальної освіти можуть використовувати у процесі організації пізнавальної, творчої, дослідницької, виховної роботи учнів.

Завдання 1. Ознайомтеся з досвідом організації традиційних свят зимового циклу, організованих Національним музеєм народної архітектури та побуту України, на основ інформації веб-сайту (Масниця. Колодій, Святе Водохреща, Пустіть до хати защедрувати, Різдво Христове в Наддніпрянському селі, «Зустріч зі Святим Миколаєм», Андріївські Вечорниці, Дівочі вечорниці на Катерини Різдво в Музеї просто неба, Різдвяна феєрія у Музеї просто неба, «Зустріч зі Святим Миколаєм» та ін.). Визначте народнопоетичні та ритуальні особливості зимових свят українців (<http://pyrohiv.at.ua>, <http://www.primetour.ua/uk/excursions/museum/Muzeu-narodnoy-arhitekturyi-i-byita--Pirogovo-.html>).

Завдання 2. Шляхом використання методу роботи в малих групах підготуйте дискусію на теми «Комплексні регіональні дослідження народної культури України» та «Фондові колекції: комплектування, наукове опрацювання, комп'ютеризація» на основі досвіду Національного музею народної архітектури та побуту України.

Завдання 3. Знайдіть інформацію про специфіку реконструкції трипільської кераміки (автор Л.І. Смолякова) (<http://pyrohiv.at.ua>, <http://www.primetour.ua/uk/excursions/museum/Muzeu-narodnoy-arhitekturyi-i-byita--Pirogovo-.html>). Схарактеризуйте символіку трипільської кераміки на основі видання «Українська міфологія» В. Войтовича (2002).

Завдання 4. На сайті Національного музею народної архітектури та побуту України представлено досвід проведення семінару «Символіка української орнаментики» (<http://pyrohiv.at.ua>,<http://www.primetour.ua/uk/excursions/museum/Muzeu-narodnoy-arhitekturyi-i-byita--Pirogovo-.html>). Схарактеризуйте ключові українські символи на основі цього досвіду, використовуючи матеріал словника «Символи українського фольклору» (укладач – М. Дмитренко).

Завдання 5. Підготуйте презентації про різні види народних ремесел з метою проведення майстер-класу на тему «Традиційні ремесла і промисли, свята та обряди українців», що можна використовувати у процесі організації позашкільної діяльності учнівської молоді. Зверніть увагу на досвід розвитку традицій ремесел і промислів у Національному музеї народної архітектури та побуту України (ритуальне печиво, писанки, вироби з петрівським розписом, глиняні іграшки, вироби з різьбленням по дереву, музичні інструменти, декоративні тарілі, солом'яні бички, корзини, традиційні ляльки, рушники, килими, намітки, традиційні сорочки та рушники) (<http://pyrohiv.at.ua>,<http://www.primetour.ua/uk/excursions/museum/Muzeu-narodnoy-arhitekturyi-i-byita--Pirogovo-.html>).

Завдання 6. На сайті Музею видатних діячів культури (Лесі Українки, Миколи Лисенка, Михайла Старицького і Панаса Саксаганського) (<https://mvd.uk.kiev.ua/>) розміщено публікації:

- Гонтар Н. Фонд П. Саксаганського в Музеї видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенко-Карого. – В. 7. – К., 2010. – С. 305-310.

- Скорульська Р. Історія Лисенкового архіву // Музика: науково-популярний журнал. – № 1 (392). – 2013. – С. 32-35.

Підготуйте повідомлення про історію створення фондів видатних діячів на основі фактологічної інформації, поданої у цих публікаціях, моделюючи виступи перед учнями середньої школи.

Завдання 7. Ознайомтесь з виданнями, укладеними науковцями Музею видатних діячів культури:

- Микола Лисенко. Дні і роки/ Р. Скорульська, М. Чуєва. – Київ: Муз. Україна, 2015. – 744 с.
- Леся Українка. Сюжети з життя в ілюстраціях і документах / Упорядники Наталія Чіп (Терехова), Ірина Веремєєва. – Київ, 2001. – 168 с.

Підготуйте презентації про життя і творчість М. Лисенка і Лесі Українки за матеріалами цих видань. Основними адресатами мають бути учні старшої школи. Доберіть спектр проблемних питань з метою організації дискусійної платформи для майбутніх учителів-філологів, білігвістів, культурологів та ін.

Завдання 8. Перегляньте відеозапис літературно-музичної композиції «Хроніки процесів» (2014) на сайті Музею видатних діячів культури (Лесі Українки, Миколи Лисенка, Михайла Старицького і Панаса Саксаганського) (<https://mvduk.kiev.ua/>), де відтворено долю родини Старицьких, що є промовистим прикладом знищення української інтелігенції сталінською репресивною машиною. Запропонуйте учням фрагмент уроку з української літератури з використанням маловідомої інформації.

Завдання 9. Під час відвідування Музею видатних діячів культури перегляньте документально-публіцистичний фільм «Рона» (2006), присвячений поетесі та перекладачці Вероніці Черняхівській (1900–1938), доньці відомої української письменниці та громадської діячки Л. Старицької-Черняхівської, онуці видатного драматурга, письменника М. Старицького. Підготуйте бінарну лекцію про життя і діяльність відомої діячки для учнів старших класів.

Завдання 10. На одному з уроків української літератури для учнів 9-12 класів продемонструйте фільм «Музей видатних діячів української культури»

(2002, студія «Телекон»), у якому розповідається про історію створення та концепцію Музею, унікальну фондову колекцію та неоціненний внесок видатних діячів у розвиток української культури (режисер – Сергій Маслобойщиков, оператор – Микола Гончаренко, авторський коментар – доктор мистецтвознавства Вадим Скуратівський). Запропонуйте групі учнів підготувати проектну роботу у межах вивчення української літератури до Дня слов'янської писемності і мови.

Завдання 11. Ознайомтесь з тематикою майстер-класів, які пропонує Музей книги і друкарства (<https://bookmuseum-ua.livejournal.com>) – «Музейна папірня», а також «Акварельні плямки», «Арт-книга», «Вітальна листівка», «Мармурування», «Скрипторій». Змоделуйте процес підготовки колективної книги-казки для учнів 5-6 класів у межах позашкільної літературно-творчої діяльності.

Завдання 12. Запропонуйте план-проспект написання казки учням 5-8 класів з метою підготовки до конкурсу на читання казок в рамках Фестивалю української дитячої книги «Азбукове Королівство Магів і Янголів», який проводить Музей книги і друкарства (<https://bookmuseum-ua.livejournal.com>).

Завдання 13. Знайдіть інформацію про проведення тематичних лекцій-екскурсій по експозиції Музею книги і друкарства України, зокрема «Культура Київської Русі. Книгописання. Літописи», «Слово о полку Ігоревім» і культура Київської Русі», «Рукописи і стародруки», «Атрибуція українських стародруків XVI-XVIII ст.», «Як створювалась книга в минулому», «Книга XIX ст.», «Книга XX ст.», «Як створюється книга», «Книга, обпалена війною», «Український самвидав 60-80-х років XX ст.». Продумайте відповідно до тематичних планів з української літератури для загальноосвітніх закладів, коли варто організовувати відповідні тематичні екскурсії.

Завдання 14. Доцільно з учнями 5 класів відвідати тематичну екскурсію «Книга – предмет матеріальної культури» в Музеї книги і

друкарства, що знайомить відвідувачів з еволюцією історичних форм книги – від пергаментної до електронної. Є в музеї окремий зал, присвячений не стільки змісту книг, а скільки їх оформленню, де виставлені найбільші книги й найменші (розміром 3-4 мм), книга шрифтом Брайля для сліпих. Окремо виставлені книги, які оформляли талановиті художники із застосуванням дорогих матеріалів: з карбуванням по золоту, сріблу, в оправах зі шкіри, оксамиту, дерева, металу, слонової кістки, з фініфтевими прикрасами. Підготуйте дискусійні питання, які мають охопити проблематику цієї тематичної екскурсії і спонукатимуть учнів до поглиблення знань з історії книгодрукування в Україні.

Завдання 15. На веб-сторінці Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (<http://www.kplavra.kiev.ua/ru>) запропоновано ряд майстер-класів. Обґрунтуйте можливості участі учнів різних вікових категорій у майстер-класах, квестах з урахуванням змістового складника шкільної освіти. З-поміж найпопулярніших є такі заходи подібного типу:

«Таємниці давніх книжок». Майстер-клас з атрибуції стародруків «Таємниці давніх книжок» від Валентини Бочковської. У кожного з учасників є можливість не лише доторкнутись до наших найдавніших книг, але й поринути в тексти та почитати із стародруків, яким вже 300–400 років. Також Ви можете зробити фото зі стародруком в інтер'єрі Музею на пам'ять про майстер-клас.

«Мармурування». Для дітей і дорослих! Кожен учасник майстер-класу буде мати можливість не тільки ознайомитись із однією з давніх технологій оздоблення книжкових оправ, але й сам стане творцем незвичайного процесу появи власного малюнку за допомогою цієї техніки.

«Акварельні плямки». Для дітей і дорослих! Запрошуємо вас провести своє дозвілля у компанії яскравих фарб та зануритись у захоплюючий процес творчості.

«Арткнига». Запрошуємо дітей і дорослих провести сімейне дозвілля в Музеї книги і друкарства України на майстер-класі «Арткнига». Тут ви маєте можливість власноруч виготовити арткнигу, познайомитись із мистецтвом витинанки і застосувати його, як графічну техніку.

«Скрипторій». В Музеї книги і друкарства України щонеділі проходять майстер-класи з каліграфії. Тут ви зможете опанувати навички особливого індивідуального письма, а також власноруч за допомогою гусячого пера чи каламу написати текст вітальної листівки. За бажанням на майстер-класі ви зможете навчитися читати і розуміти церковно-слов'янську мову.

«Музейна папірня». В Музеї книги і друкарства України щосуботи проходять майстер-класи з виготовлення паперу, де кожен бажаючий може зробити аркуш паперу власними руками за давньою технологією.

«Гра у казку». Захід розрахований на наймолодших відвідувачів Музею (діти віком від 4 до 9 років). У процесі гри з дітьми до неї долучаються батьки.

Завдання 16. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (<http://www.kplavra.kiev.ua/ru>) пропонує виставки з таких тем: «Відроджені скарби Києво-Печерської лаври», «Світ Української ікони», «Князі Острозькі: європейський вимір української історії», «Києво-Печерська лавра в планах і кресленнях XVII – початку XX століть», «На згадку про Києво-Печерську лавру. Фотографія у Лаврі». Запропонуйте учням старших класів відвідати одну з виставок та підготувати дискусійну платформу з проблеми взаємодії релігії, мистецтва, культури.

Завдання 17. Учням середнього віку можна запропонувати театралізовані квести «Тарас Шевченко та Києво-Печерська лавра», «Іван Мазепа і Києво-Печерська Лавра», що організовують співробітники Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Запропонуйте учням після участі в одному з цих квестів підготувати сценічні етюди, які б розкривали тематику заходу, основні події, визначали роль відомих особистостей у розвитку релігієзнавчої думки, мистецтва тощо.

Завдання 18. У Національному музеї Тараса Шевченка функціонує віртуальний музей (<http://museumshevchenko.org.ua>), що включає таку тематику: «Тарас Шевченко і археологія», «Дослідники таємниць», екскурсія-гра «Шевченківський Київ», «Життя і творчість Тараса Шевченка», «Поезія Тараса Шевченка», «Святе Письмо у творчості Т. Шевченка», «Тарас Шевченко-художник», «Тарас Шевченко-офортист», «Т. Шевченко-портретист», «Автопортрети Т. Шевченка», «Музи Тараса Шевченка», «Малюнки, що оживають». «Відвідайте» з учнями одну з екскурсій та запропонуйте групі учнів підготувати презентацію для своїх однокласників з відповідної проблеми у межах відзначення Шевченківських днів.

Завдання 19. У Національному музеї Тараса Шевченка (<http://museumshevchenko.org.ua>) кожен має можливість відвідати лекторій, який передбачає таку тематику: «Шевченків Петербург», «Київ Тараса Шевченка (архітектура)», «Тарас Шевченко в Києві», «Тарас Шевченко і українські дворянські роди», «Автопортрети Тараса Шевченка», «Святе Письмо у творчості Тараса Шевченка», «Краєвиди Тараса Шевченка» та ін. За результатами відвідування лекторію різними групами учнями доцільно запропонувати підготувати групові проекти-презентації для учнів старших класів (можливо, кожен клас може підготувати 1 проект).

Завдання 20. Цікавим є досвід ігрових екскурсів, квестів, інтерактивних екскурсій в Національному музеї Тараса Шевченка («Шляхами Тараса Шевченка», «Карта Шевченкових пригод», «Тарас Шевченко – мандрівник», «Рослини у творчості Тараса Шевченка» та ін.). Запропонуйте батькам Ваших учнів та самим дітям відвідати відповідні заходи та за результатами участі провести вікторину між батьками та дітьми у межах позакласної роботи.

Завдання 21. Ознайомтеся з тематикою віртуальних екскурсій, присвячених ювілеям видатних педагогів, навчальних закладів, педагогічних періодичних видань чи окремих книг, що пропонує Педагогічний музей України (<http://naps.gov.ua/ua/press/announcements/>). Здійсніть можливе

планування відвідування цих екскурсій відповідно до навчальних планів підготовки майбутніх учителів гуманітарного, культурологічного фаху.

Завдання 22. Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» пропонує майстер-класи, лекторії з висвітлення досвіду традиційної української культури, мистецтва та ін. Запропонуйте учням відвідати ці заходи, сформулювавши індивідуальні дослідницькі завдання, що стосуються такої тематики: історія костюма різних регіонів України (Наддніпрянина, Полтавщина, Гуцульщина, Покуття, Буковина, Західне Поділля), історія вишивки, символіка традиційного орнаменту та ін.

Отже,

Провідними *принципами* реалізації технології є принципи культуровідповідності, врахування особистісних потреб, аксіокультурного розвитку і саморозвитку особистості, єдності навчання, виховання і розвитку, зв'язку з життям, проектування індивідуальної освітньої траєкторії.

Отже, розроблений нами комплекс завдань для учнів закладів загальної освіти спрямований на інтенсифікацію опанування тематичним матеріалом музеїв культурологічного, мистецтвознавчого спрямування (у м. Києві), ознайомлення з методами роботи музеїв з різними категоріями населення, з мистецько-просвітницькими заходами, організованими з метою розвитку ціннісних орієнтирів, формування національно-свідомої світоглядної позиції (Музей народної архітектури та побуту України, Музей видатних діячів культури, Будинок-музей Миколи Лисенка, Музей книги і друкарства, Національний культурно-мистецький заповідник «Києво-Печерська Лавра», Національний музей Тараса Шевченка, Музей Івана Гончара та ін.); використання потенціалу реальних та віртуальних екскурсій. Підготовка презентацій про діяльність музеїв, індивідуальні дослідницькі завдання, віртуальні екскурсії, дискусійні платформи, робота в малих групах тощо – комплекс цих завдань дозволить розширити методичний інструментарій використання потенціалу музеїв, їх інтелектуальних і творчих ресурсів у процесі організації наукової, виховної, пізнавальної діяльності учнів.

Перспективою подальших дослідницьких пошуків є розроблення науково-методичних рекомендацій з проблем використання засобів музейної педагогіки в неформальній освіті вчителів.

Список використаних джерел:

1. Крамар В. Внесок П.П. Чубинського у становлення «музейної педагогіки» і розвиток етнічної культури. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua
2. Маньковська Р. В. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. – Львів: Простір-М, 2016. – 408 с.
3. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo_2013_3_13
4. Музейний простір України: портал. Режим доступу: <http://prostir.museum/>
5. Смаглій К. В. Європейський досвід музейної сфери. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua>
6. Хеленюк А. Внесок зарубіжних українців у формування художнього фонду Музею історії Національного університету «Острозька академія» та популяризацію творчості митців діаспори // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2015. Режим доступу: <https://eprints.oa.edu.ua/5181/1/37.pdf>